

Dosztojevszkij, F. M.: Karamazov testvérek

Szerző hangskönyv @ 2011/01/07

Fordította: Makai Imre | Felolvassa: Bodor Tibor

Kiadó: MVGYOSZ | Játékidő: 44:35:21 (2675:21)

Kategória: Hangskönyv

A világirodalom egyik legnagyobb alkotásában az író arra vállalkozik, hogy a “felmérhetetlen” orosz lelket felmérje egy különös családtörténet keretében.

Dosztojevszkij e regénye is egy bűncselekmény, a gonosz, öreg Karamazov meggyilkolása köré csoportosítja az író nagyszabású bölcséleti-etikai mondanivalóját. A három fiúban, a féktelen, de alapjában jószívű Dimitrijben, a nihilista, lázadó Ivanban és a szelíd, istenes Aljosában az orosz társadalom három nagy lehetőségét, alapvető típusát kívánta bemutatni. A regény középpontjában Ivan monumentális lázadása, az “istenek világának” elutasítása, az ártatlanok szenvedésének feltárása áll, amelyet az író Zoszima atya elvont, vértelen szentenciáival próbál lecsillapítani. Az ártatlan Dimitrij Karamazov elítélése lehetővé teszi az

írónak, hogy a polgári bíróság lélektelenségét, hozzá nem értését feltárja. Dosztojevszkij jellemábrázoló művészete ebben a regényben is kitűnően érvényesül.

A regény váza roppant súlyos mondanivalót hordoz: milyen erkölcsi elvek birtokában cselekedjék az ember, mi az emberi szabadság tartalma, s hol vannak a határai, meddig terjedhet az emberi megértés ("Isten emberének", a szelíd Aljosának a problémája) stb. A nagy mű a modern regényirodalom, az irodalomban kifejeződő modern életérzés talán legjobban ható kovásza.

<http://hangoskonyv.wordpress.com/2011/01/07/dosztojevszkij-f-m-karamazov-testverek/>

*

Nyugat · / · 1923 · / · 1923. 10. szám

M. Pogány Béla: Dosztojevszkij
(Karamazov testvérek)

Ennek az ijesztő nagyságú regénynek minden compiláltsága ellenére egyszerű szerkezete van: éppen a megfordítottja annak, amit a detektív regényekben találhatunk. A detektív regény sémája a következő:

Rejtelmes bűntényt követnek el. Sherlock Holmes elindul és kápráztató éles elméjűséggel halad adatról-adatra, nyomról-nyomra, láncra fűzi a dokumentumokat s a lánc végén megfogja a tettest.

A Karamazov testvérek első és nagyobbik felében a szerző elszórja az áruló adatokat. Akkor aztán elkövetik a rejtelmes gyilkosságot. A dokumentumok alapján elfogják a gyilkost és elítélik.
- A gyilkos azonban ártatlan.

Ebben az ártatlanságban van kegyetlenség, szadizmus, ebben van az író ördögi furfanggal kieszelt invenciója. mert nem egyéb az, mint ördögi furfang, amikor másfél kötetet át megszámlálhatatlan adatot halmoz egy ember ellen. Zűrzavaros jelenetek, kisebb-nagyobb fejezetek sorakoznak egymás után, az olvasó nem látja, mi az összefüggés köztük, csak miután végig olvasta, vesz észre, milyen kegyetlen szándék adja meg e zavaros és titokzatos események egységét s látni fogja a szálakat, melyek egy pokoli cél egységében futnak össze. Mindezekben a jelenetekben egy-egy bűnjelet rejt el Dosztojevszki - s csak azért ír meg sok fejezetet, csak azért rohantatja hősét bonyodalmas helyzeteken keresztül, hogy elhinhessen egy majdan ellene szóló adatot. Minden bűnjel között Karamazov Demeter jelleme a

legsúlyosabb bűnjel. Úgy alkotja meg, hogy az olvasó is feltehesse róla a gyilkosságot.

Az adatok felhalmozódott hegye megindul és rázuhan az ártatlan fiúra. védekezése csaknem nevetséges. A dokumentumok lezúzzák és letiporják. Kétségbeesett ellenszegülése csekélyebb egy féreg hitvány vonaglásánál a csizma alatt. Ez a tökéletes megsemmisülés az emberi tehetetlenség tébolya. De Karamazov Demeter a rettentő csapás alatt nem zúzódik porrá, sőt az azalatt föltámadt vallásos érzése menti meg. Új emberré válik s ennek örvend. "Mégvolt én bennem ez az új ember, de sohasem jelentkezett volna, ha nem ér ez a katasztrófa."

A három Karamazov fiú három eszme képviselője. Az egyik az érzelemé, a másik az értelemé, a harmadik az erkölcsé. Mind a három a szélsőségig vitt megtestesítője ez eszméknek. Abszolút emberek, innen ered különösségük. Bennük és a többi szereplőben minden megtévesztésre csábítható külső jellegzetesség mögött - akár örült, akár hisztérikus vagy epileptikus az ellető - ott áll az ember a maga ősi primitívségével. Az, amit a kultúra mázol rá, ami észbeli fejlettségre vall, nem sokat változtat rajta. Dosztojevszkit alakjaiban és olvasóiban csak egy érdekli. Érzelmi lényük. Figyelemre méltó hősei: az érzelmileg érdekesen megadott lények, az értelemnek csekély a fontossága. Ezért jutnak regényeiben túlnyomóan kiváló és vezető szerephez a hülyék és ebből származik határtalan szeretete a gyermekek iránt.

Dosztjevszkinél olyan lesz az ember, mint a minden jelzőtől megfosztott lényeg. Az ősember maga. Bele látunk, akárcsak megnyúzott bonctani ábrák rettent megpillantásakor. A szenvedélyek és az indulatok rohamaiban egymásnak rohannak az emberek, egymásba taposnak, gyilkolnak, üvöltöznek. Az ős állatember lelke, melyet apáink továbbítottak hozzánk a teremtés misztikus méhéből, a karamazovi lélek. Jelzői a bujaság, a dorbézolás, a verekedés, a gyűlölet, a gyilkolás és sok más istentelenség. Demeter lelkében van azonban egy másik réteg, egy másik lélek: a krisztusi, de többnyire szunnyadó állapotban. Ez a lélek ébred meg benne az elítéltetés után. Ennek is hatalmas a szava, ez is diktál olyan cselekedeteket és szavakat, melyek a józan észben az örültek vízióját keltik. Demeter élete e két lélek bős viaskodása. Csodálatos keverékbe örvénylik össze ez a kettő. Péterfy Jenő azzal kezdte Kemény Zsigmond regényeinek elemzését, hogy kimutatta, melyen érzelmi örvényléseket eredményez az ész és a szív harcok összeütközése, ezekbe zuhant bele Kemény is, alakjai is. Dosztojevszkiben a szív és a morális érzés örvénylik össze s nem az ész. Éppen ezért nem analizál, amit megtesz Kemény. Összetetten tárja elénk az örvényléseket, az élet szintetikus sokféleségének minden attribútumával. Demeter is e két ellenkező irányú ösztökélés között futkos a cselekvések állandó kényszerével. A benne lévő Krisztus tartotta vissza az utolsó pillanatban gyilkosságra felemelt kezét.

A regény másik nagy alakja: Iván. Ő a legizóbb orosz probléma. Nem a regény, hanem az egyetemes orosz probléma szempontjából a legizgalmasabb lény. A "raison" embere. A nyugati kultúrától megfekélyesedett mély orosz. Raison-kultusza szellemi nihilizmusba sodorta s világnézetének végső következtetése: "minden szabad." Esze nem csinált mást, mint racionális formulákat, igazolást és helyeslést szolgáltatott a karamazovi lélek követelményeinek. ez igen oroszos, mert az európai kultúra szerint az észnek a fék szerepe jutott az érzelmi élet egzaltáltságában, Ivánnál pedig az ész szerepe azonossá válik a féktelenséggel.

Ha Demeter lényegileg két részből áll: Karamazovi lélekből és Krisztusból, ha Iván hároomból.

Karamazovból, Krisztusból és észből, akkor az öreg Karamazov és a legfiatalabb Karamazov, Aljosa, csak egy egységből. Az apa a tiszta, tömény Karamazovi lélek és Aljosa a tiszta, tömény Krisztus. Ezek ketten alkotják az emberi lélek két végletét. Minden más elképzelhető emberi lélek e kettő között helyezkedik el.

Az utolsó Karamazov: Szmerdjakov, az igazi gyilkos. Az öreg törvénytelen fia. Jelleme arról nevezetes, hogy őbenne teljesen hiányzik Krisztus.

Dosztojevszki egész munkássága vádirat az európai kultúra ellen, szembe helyezkedés a civilizációval. Ha ezáltal közeli rokonságba kerül Rousseauval, ugyan akkor végtelen távolban is áll tőle. Rousseau: egyénisége és egyéni szenvedései feldagasztásával jutott el a kultúra megvetéséig, ő pedig: minden emberi szenvedés megsiratásával. - Ebben a gondolatban Tolsztojjal is találkozik, a Kreutzer-szonáta és a Feltámadás írójával, de roppant távolság választja el mégis tőle. Tolsztoj a nihilizmustól jutott el a krisztusi világnézetig. Ezt az utat, ameddig lehetett, racionális járomúvön tette meg, hogy aztán ott, ahol a végső határig elérkezett, egy ugrással a misztikus vallásosságba lendüljön. A racionalizmus csődje után futott a révbe, Krisztus kebelébe. Tolsztoj hite: szerzemény, Dosztojevszki vallásossága: adottság. Nem harcolta ki magának, nem huysmans-i erőfeszítéssel jutott hozzá, hanem benne volt már, amikor a Szegény embereket megírta, 23 éves korában, Szibéria előtt.

De azért nem vallásos író, csak amennyiben a vallásosság az érzelmi élet legtökéletesebb és legmagasabb formája. Világnézete az érzelmi kultuszon épült. Egyetlen egy ponton sem hátrált meg, mindenütt kimondta a végső szót. Nem vette fel a harcot az értelem-kultusszal vagyis a kultúrával, mint Tolsztoj, hanem szembe került vele. Ez már magában rejtette mind azt az ellentétes ítéletet, amit Dosztojevszki a maga módján a művelt Nyugattal szemben kinyilatkoztatott.

Amikor Vogüé "Az orosz regény" előszavában megállapítja a francia regény alkonyát s mentő injekció gyanánt az orosz regényt ajánlja, csak az kívánta, hogy a farkasok legyenek bárányokká és a kardokból csináljanak kacorokat. A franciák megtettek minden lehetőt: az orosz regény követésében eljutottak a nagy-háborúra uszító világnézethez.

Legfőképpen a franciákkal áll szemben Dosztojevszki s ez annyival is érthetőbb, mert azokra jellemző az ész-kultusz. Csak Malebranche-ra kell gondolni, aki a Traité de Morale-ban abból a szempontból indul ki, hogy minden képességünk a raiseon-ban van összesűrítve, - és a francia forradalomra, amikor a Notre Dame-ot kinevezték az Ész Templomnak azzal a felírással, hogy "A la Philosophie". Stendalt se felejtjük ki, akinek a Rouge et Noir-ja tipikus francia regény. Julien Sorel, ez a hamisítatlan észember az, aki kitűzi magának a célt, elérésére latba veti minden értelmi erejét, következetesen halad célja felé s amikor kizökkentik, nincs mit keresnie az életben. Az analitikus regény a franciák nemzeti és faji regénye. A lélektanból fiziológia lett, a fiziológiából a naturalizmus talpköve: atomokra szedték az embert, azokból újra összeállították: csak a lélek maradt ki belőle.

Ha a Bűn és Bűnhődést még analitikus módszerrel írta, a Karamazov Testvérek már szintetikus regény, amelyben az élet, az emberek és az események a maguk teljes forgatagában vannak adva, de nincsenek megmagyarázva.

Az "ember" egyike azoknak az örök problémáknak, miket sohasem fognak tudni megoldani. Senkise ismeri magát. Az analízis az a tudományos módszer, amellyel megközelíteni vélik ezt a rejtélyt. Nagy mélységeig lehet lehatolni, de az észnek a legfinomabb szálakig és molekuláig szétszedő elemzése csak felület marad. Az igazi ember nem az észben van, hanem az érzésben. Az érzelmet nehezebb nevelni, mint az értelmet, mert ősbibb, nehezebb megismerni, mert eredete az emberi ismeret és felfogó képesség határán kívül esik. De sohasem szűnünk meg hinni, hogy az értelmi erők fejlesztésével megneveljük az érzelmeket is, noha számtalan példa van arra, hogy ez lehetetlenség. Ha az érzelmi élet legteljesebb formája a vallás, ha az értelmi a tudomány és ha ez a kettő egymástól távol álló megnyilvánulása az ember magasabb rendűségének, valahol a végtelenben, az ismeretlenben kell, hogy találkozzanak egymással. A franciák, akik eddig mindig a kultúra előharcosai voltak, ennek az észnek a kultúrájába helyezték minden reményüket s tőle várták a világ megváltását. A franciák szerepe az emberiség történelmében talán éppen ahhoz a tényhez fog fűződni, hogy ez a faj volt hivatva megkísérlni az élet problémáinak azt a megoldását, mely az ember megnevelését az ész kultusza révén akarta elérni. És mindaddig, amíg ennek a módszernek a tökéletes csődje nem lesz nyilvánvalóvá, harcolni kell mellette.

Tolsztoj elvesztette e módszerbe vetett hitét. Dosztojevszki sohasem hitt benne. Mint lehetetlent, a priori elvetette. Ő már ennek az öntudatlan elvetésével indult.

Barrés mondja az Un Homme libre-ben: a gondolat: maga az ember. - Ez már a francia ész kultusz tetőpontja. Dosztojevszki viszont azt látszik mondani: az érzelmek: maga az ember. Noha Barrés gondolata szép és nemes, mégis Dosztojevszki mellé kell állnunk.

Amiképpen a franciák specialitása az ész-regény az analitikus módszerrel, úgy az oroszok és elsősorban Dosztojevszki specialitása az érzelmek-regény a szintetikus módszerrel, amire a Karamazov Testvérek az eklatáns példa.

Tévedés, hogy minden alakját irgalmas szeretettel veszi körül. Egyáltalán nem. Tud ő gyűlölni is úgy, hogy az olvasó rosszul érzi magát tőle, mert nem vár ilyen nagyfokú gyűlöletet olyan emberekkel szemben, akik nagy bűnöket nem is tudnának elkövetni, legfeljebb apró gazságokra kaphatók. Hideg utálattal gyűlöli őket. Ilyen szerencsétlen flótás Rakitin és van egy sereg a megmételtyezettekben is. Igaz, hogy ezek nem is tudnak szenvedni és talán ezért szereti megszegényíteni, megcsúfolni őket. Ezek mind ész emberek és szabad gondolkodók. Raszkolnyikov nem csak észember: képes a lelki szenvedésre, sőt csakis arra. Az észre hárítja benne a gyilkosságot s nem az ölési szenvedélyre vagy dispozióra. Azt látja benne, akit az esze ösztönzött gyilkosságra. Amint hogy a Karamazov Testvérekben is a gyilkosság értelmi szerzője (és itt az értelmi jelzőt a maga eredeti borzalmasságában kell érteni) Iván, az európai ész kultusztól megfertőzött orosz. Rakitinnél csak a valóságos gyilkos sötétebb és irtózatosabb, akitől szintén megvonja rokonszenvét: Szmerdjakov - noha a gyilkosságra ennek is valamilyen értelmi ok adta a végső lökést. A Dosztojevszki-féle bűntények alap oka mindig értelmi Hősei nem szenvedélytöből, hanem valamilyen raisonból gyilkolnak.

Az ész az egyik fő oka a bűnöknek és bűnös cselekedeteknek. Az ész gonosz. Nem isten adománya az emberben, sokkal inkább az ördögé. Harcolni kell ellene. El kell vetni. Az európai kultúra minden bűnök melegágya.

A második kategóriába a szenvedélyből elkövetett bűnök, tartoznak. Súlyuk nem olyan nagy, mint az ész-bűnöké. A szenvedés valamely fájdalmas összesűrűsödésének a kirobbanásai. A szenvedélyek édes testvérei a szenvedésnek. Amikor már kitarthatatlan a szenvedés, bűnben enyhül meg. Ezeket a bűnöket már akkor megbocsátja, mikor még el sem követték. Állandóan szenvedélyük lázában cselekszenek a szerencsétlenek. A szenvedélyeknek ebben a halál táncában egészen fölöslegessé válik az ész és az ész állapotának rajza. Ilyenkor nem fontos, kinek mennyi esze van, csak az, ki mennyire szenved. Sőt nem is kell a szenvedély önkívületében tombolni, nincs szükség az észre akkor sem, amikor csöndes érzések vizein hánykolódik valaki. Valaki megfogadja, hogy ezt meg ezt a dolgot többé nem teszi, mert méltatlan hozzá s a következő percben már újra elköveti. Ésszerű szempontból ez következetlenség, azonban érzelmi következetlenség nincs.

Megfosztva az éstől és a vele járó külsőségektől, meztelenre vetkőztetett, sőt bőrüktől véresen megfosztott emberek futkároznak regényeiben. Minden hatás túlságos érzékenyen éri őket. Érzéseik hatása alatt meggondolatlanul, elképesztő következetlenséggel szökdélnek erre-arra s mindenhez jobban értenek, mint a kitűzött cél felé való haladáshoz. Egészen máshova sodródnak s mint a Sihire-ben, teljesen eltűnik a cél. A különféle szenvedélyekben összegomolygó emberek között - elkallódik.

Dosztojevszki nem magyaráz, hiszen mi lenne, ha analizálni akarná hősei minden következetlenségét! Mozgásában, cselekvésben és beszédben mutatja őket, annyi helyzetben, annyi oldalról, hogy alaposan megismerkedünk velük. Úgy érzem, hogy téved Benedek Marcell, amikor az állítja, hogy Dosztojevszki "hámozza" hőseit. Első cselekedetük éppoly természetű mint az utolsó, csak hogy később érthetőbbnek és természetesebbnek tartjuk, sőt főleg szintetikus: együtt adja az embert, érzését, cselekedetét, beszédét. Mindezek egyenértékűek. Hőse úgy cselekszik és beszél, amint érez. Ezért van az, hogy a párbeszéd éppoly súlyosak, fontosak, érdekesek, épp annyira események, mint maga a cselekmény és épp úgy nem lehet átugrani, mint a cselekmény egyes részleteit sem. Minden mozzanatukban maga az ember van. A tettek és szavak nem hogy jellemzőek rájuk, hanem ők maguk.

Hősei minden egyebek, csak nem melankolikusak, ami par excellence értelmi állapot. A szenvedély az, ami űz-hajt mindenkit, amit magunkkal hoztunk, aminek hatása alatt cselekszünk, szeretünk, gyűlölünk, harcolunk, "egymás húsába beletépünk," mindnyájan Karamazovok vagyunk, mindnyájunknak szenvednünk kell, mert szenvedélyeinktől meg nem szabadulhatunk. Vagy ha igen - csak Krisztus után mehetünk.

Ha Krisztusok volnánk!

Ha legalább is Aljósák volnánk, nem volna életünk hempergés a szenvedélyekben. Akkor nem dulakodnánk testvérrel, apával, - egyszerűen megmondanánk Lizánknak, hogy mi is szeretjük s elvesszük feleségül. Lemondanánk javainkról. Szeretnénk mindenkit. Senkise gyűlölne bennünket, még az ő Karamazovok sem, mert éreznék, hogy jól akarunk neki, sőt mindenképpen az ő érdekeit szolgáljuk.

Ha Aljósák volnánk, nem rohannánk az éjszaka utcáin, a hólepte kövezeten, szenvedélyeink nekirugaszkodásában, nem dárídóznánk, hogy lelkiismeretünk többé-kevésbé hangos üvöltését

eltussoljuk, nem szeretnénk mások asszonyait, - életünk szép nyugalomban, csöndes szeretetben, végtelen megértésben folya, önmagunkkal békességben, másokkal szeretetben élvezhetnénk ezt a szép világot.

Minek is az a rohanás, üvöltés, őrjöngés és hisztéria? A vége: leroskadás - úgyis odaérünk, ahonnan az Aljósák megindulnak.

Mit kell hát tennünk?

Onnan kell nekünk is elindulnunk, ahonnan az Aljósák. Ki kell küszöbölni életünkéből a szenvedélyeket. Meg kell szabadulnunk a Karamazovi lélektől.

Ez a regény programja és a program nem racionális, hanem érzelmi. A módszere szintetikus: meg kell értenünk a fölöslegesnek látszó epizódokat is.

Dosztoevszki ebben a regényben megírta a maga krisztusi álmát, megírta, mint képzei el az aljósák országát. Először is a gyermekeket kell nevelni érzelmileg. Az iskolák megvetése rejlik abban, hogy ő akkor neveli a gyermekeket, amikor délben az iskolából kijönnek az utcára. Kövekkel félholtra dobálják egy kis társukat, akit nem szeretnek. Aljósá közémük megy s békíti őket. Mire a regény véget ér, Aljósá eléri célját: a gyermekek megható szeretetben fonódnak össze. Megértve, szeretni kell a gyermekeket, hogy ők viszont szeressék nevelőiket. Nem tanítani kell, hanem szívükben kifejleszteni a jóságot. Minden gyermek ártatlan, mindegyikben Krisztus él.

A felnőtteken már nehéz segíteni, azok már ropják az ördögi táncot, közöttük Aljósá csak rémült szájalommal tud tántorogni. Csillapítja őket, szaladgál, hogy ügyes-bajos dolgaikat elintézzé, föláldozza magát, ezt tekinti hivatásának, bár reménye alig van, hogy a szenvedély örvényeiből kiemelheti őket. De még így is jót tesz. Ott van mellettük. A felnőttek nagyrészt menthetetlenek. A gyermekeket azonban nem szabad engedni az ő nívójukra lezúlleni.

Ennek a szeretetnek nincs katekizmusa. lennie kell, ez érzelem. Az orosz gyermekekből lehet Aljósákat nevelni. Nem tudomány ez, nem pedagógia, nem iskolában tanítják s tanulják. Erre a munkára csak oroszok hivatottak, csak azok lehetnek a világ megváltói. A kultúrától még el nem üszkösített alaptermészetük predesztinálja erre őket. Ebből áll Dosztoevszki szlavofilizmusa. Az így felnevelt Oroszország majd kiterjeszti a világra az "egyházi állam"-ot - ezt fejtegeti Iván a sztarec előtt. Az egész világ egy ház lesz, az államok mint másodrangú tényezők, úgy fognak benne elhelyezkedni, mint részek az egészben.

De azért ez nem irányregény, nem kérkedik világmegváltó pretenziókkal. elénk állítja az életet s egyetlen lehetséges megoldását. Nem harcol eszmékért, mert minden harc az érzelmebe olvad. Ez rezeg vibráló erővel minden sorában, ez lüktet minden alakjában, ez fűz össze az íróval, ez adja meg azt a bizonyos "Dosztoevszki-hangulatot," ez forraszt egybe olvasót, író és hőst. Ha az irodalom az emberiség nevelője, Dosztoevszki ezzel az érzelmi hatással neveli olvasóit. Nem bizonyítékokat sorol föl egy bizonyos eszme érdekében, (az eszme mindig egyoldalú, sőt esetleg tévedés.) és nem tiporja le ellenérveinket, mint Dumas fils, a moralista, nem akarja gondolkodásunkat egy bizonyos irányba beigazítani hanem apránként magába szívja

érzéseinket, hatalmába kerít, meggyúrja lelkünket s jobbakká formáltan ad vissza önmagunknak, (míg a racionális író megnyer pl. Fourier elméletének.) Amint Aljosa a gyermekekkel tesz, azt teszi Dosztojevszki velünk. Nem törődik szellemi pártállásunkkal, semmi dolga vele, nem is vesz tudomást róla, tekinteten kívül hagyja: nem vitatkozik. Lényünk mélyén ráz meg. Ez az a bizonyos katarzis, amiből megtisztultan kerülünk ki.

S miután hőjét a legmélyebb szenvedésbe, a kétségbeesés fekete szakadékába űzte, kérdezni látszik, mintha csak a szavát hallanánk: "Az az ember, aki ilyen szenvedéseken ment keresztül és ilyen helyzetbe jutott, vajon miben vigasztalódna meg, ha nem a vallásban? Említsetek neki (Rakitinok!) egyetlen egy eszmét, tudományos tételt, amely felemeli és ember gyanánt adja vissza önmagának, a börtönben, az elítéltetés éjszakáján, amely képessé teszik, hogy megnyugvással, sőt boldogsággal tekintsem eljövendő szenvedései elé!"

Harsog ez a kérdés. Átszáll a világon, a lelkeken és bennük marad. Hol a felelet? Nincs. Megáll az ember és megremeg. Nem hiszünk istent, de hát mi tölti be azt az űrt, azt az erőt, amelyet a racionalizmus kiölt belőlünk? Mit adott a racionalizmusa, a szabadgondolat? A magunkra dermedésnek ebben a tébolyában felzendül bennünk egy hallgatásba fojtott hang, a válasz, melyet szavakba nem foglalhatunk. Dosztojevszki sem akart mást, nem vitázott, nem érvelt - hiszen az olvasónak akárhányszor jobb érvei lehetnek, mint magának az írónak, tanultabb vagy okosabb lehet - de Dosztojevszkinél megtörik a legtagadóbb szellem is, szinte borzalmas erőszakkal csikarja ki az olvasó lelkéből a válasz megérzését.

Arról pedig lehetne vitatkozni, mennyiben helyes az ő szlavofil optimizmusa, mennyiben téved és elfogult a nyugati népek több ezer éves kultúrájával való szembe helyezkedése - az örök nagy orosz faji probléma! - de kérdés, érdemes-e. Vakon, feltétlenül hitt ő és munkáiban ennek a hitnek igaz, őszinte és elevenen lüktető élete rezeg.